

Bibelns historiska tillförlitlighet – några reflexioner

Professor F. F. Bruce (1910–90), en framstående språkforskare och exeget, skrev följande om evangelisten Lukas som historiker:

*Nu är alla dessa bevis för Lukas exakthet [som Bruce just presenterat] inte tillfälliga. En man, vars exakthet kan beläggas på områden, där vi förmår kontrollera honom, måste anses vara exakt, också där vi inte har några möjligheter till kontroll. Exakthet är en intellektuell vana, och vi vet av lyckliga (eller olyckliga) erfarenheter, att somliga människor vanligen är lika exakta, som andra människor kan vara utmärkta av bristande exakthet. (F. F. Bruce, *De nytestamentliga texterna. Är de tillförlitliga?*, EFS-förlaget 1969, s. 101)*

Bruces klassiska bok, som regelbundet trycks om på engelska, berättar även om den framstående skotske arkeologen Sir William M. Ramsay (1851–1939). I inledningen av sin forskarkarriär var denne influerad av den tyska Tübingen-skolan och därför mycket kritisk till Apostlagärningarna som historisk källa. Ramsays utgrävningar i Mindre Asien ledde till att han steg för steg tvingades ompröva sin syn på Lukas historiska tillförlitlighet. Bruce fortsätter:

[Lukas] exakthet i detaljer är någonting, som ständigt på nytt kan kontrolleras. Forskningar på det område, som utgör den historiska och geografiska bakgrunden till Lukas berättelse, har inte stannat av sedan Ramsays glansdagar, men vår respekt för Lukas pålitlighet fortsätter att växa, allteftersom vår kännedom om detta område ökas. (Bruce, s. 102)

1. Frågan om Bibelns historiska tillförlitlighet

Frågan om *Bibelns historiska tillförlitlighet* gäller en allmän problematik som möter oss i många sammanhang. När vi lyssnar till en politiker eller forskare eller läser en historisk text tänker vi ofta, kanske vanligtvis outtalat men ibland även uttalat: Är det här en *korrekt beskrivning* av verkligheten, är den här personen *trovärdig*?

Vad gäller historiska texter kan problemet beskrivas så här: Vi människor kan, i bästa fall, med god träffsäkerhet uttala oss om *nutiden*, men det är ofta mycket svårt att vara exakt vad gäller *det förflutna*.

När det gäller Bibelns historiska tillförlitlighet finns den första komplikationen redan i det faktum att Bibeln har så många olika författare. Men låt oss börja med en övergripande, principiell fråga.

2. Den viktiga distinktionen: Relativ resp. absolut kronologi

I historiska sammanhang är distinktionen mellan *relativ* och *absolut kronologi* fundamental.

Relativ kronologi – där kan det till exempel handla om personer och ordningsföljder, om dynastier i Egypten, rader av storvesirer i olika muslimska riken, och så vidare.

Absolut kronologi – där handlar det snarare om att tidsbestämma olika personer eller företeelser: När blev Sverige en egen kyrkoprovins / när fick Uppsala sin förste ärkebiskop? (Rätt svar: 1164.) När kröntes Karl den store till kejsare? (Rätt svar: Juldagen 800.)

Detta kan låta enkelt, men förr i tiden när man varken hade tillgång till allsidiga uppslagsverk, typ *Nationalencyklopedin*, eller internet, *Google* eller motsvarande, var svårigheterna till historisk precision ännu större än idag.

3. Relativ kronologi – kungalängder i Gamla testamentet

En som arbetat med Gamla testamentet ur en rad perspektiv är den välkände egyptologen, prof. Kenneth Kitchen. I sin bok *On the Reliability of the Old Testament*, Eerdmans 2003/2004 (där titeln anspelar på Bruces berömda arbete) behandlar han problematiken med Bibelns kungalängder, s. 62 ff.¹

- *Främmande kungar* som nämns i GT (1–2 Kung, 1–2 Krön) under perioden 930–586 f. Kr., alltså från Rehabeams trontillträde till Jerusalems förstörelse. Av alla de 20 främmande, icke-israelitiska, kungar som nämns i GT går 18 av 20 att belägga i respektive sammanhang (assyriska kungar i assyriska källor etc.).
- *Israelitiska kungar* som nämns i GT: Från 853 går 9 av de 14 kungarna i *Nordriket* att belägga i externa, icke-hebreiska, källor och av kungarna i *Sydriket* 8 av 15.
- Kitchen fastslår vidare: *Ordningföljden i GT* vad gäller kungarna är oklanderlig, något som gäller både de *främmande* kungarna och de *israelitiska* (Nord- resp. Sydriket).

Detta låter kanske inte så märkvärdigt, men testa då följande uppgift utan att utnyttja uppslagsverk, Google eller historieböcker.

Vår nuvarande kung heter Carl XVI Gustaf. Räkna upp hans 20 närmaste föregångare – ange dessutom hur länge de regerade och vad deras gemåler hette! Medan

du ännu håller på: Vilka regenter / presidenter har under samma tidsperiod styrts i Danmark, Norge, Finland samt Ryssland / Sovjetunionen?

Det är faktiskt den typen av uppgifter som vi regelbundet möter i Gamla Testamentet! Kitchen hävdar därför (s. 64), att historieskildringen i GT av denna period är mycket tillförlitlig: De israelitiska resp. främmande kungar som nämns under denna period har bevisligen existerat – de dyker upp vid rätt tid – i rätt ordning – i rätt historiska sammanhang.²

4. Motvilliga bekräftelser på Bibelns historiska tillförlitlighet: Assyriologins framväxt

En positiv syn på GT:s historiska tillförlitlighet är inte självklar. Det räcker med att slå upp *Bibel 2000* och läsa textnoterna för att se att en rad uppgifter i Bibeln ifrågasätts av många teologer och språkvetare. Det är anmärkningsvärt att så många personer under historiens gång nalkats Bibelns uppgifter med en så extremt kritisk attityd.

En som skildrat detta, utan att begripa att han i det långa loppet på en rad områden faktiskt bekräftar Bibelns historiska trovärdighet, är den danske assyriologen Mogens Trolle Larsen. I sin bok *Sjunkna palats* (Brutus Östlings Bokförlag, 1996) beskriver han hur den assyriologiska vetenskapen växte fram under 1800-talet. Gång på gång försökte dåtidens assyriologer förklara kilskriftstexter utifrån bland annat grekiska historiska författare, särskilt Herodotos. Till sist tvingades de ge upp och i stället följa den bibliska kronologin. Då föll de arkeologiska fynden på plats. Här följer några citat (markerade med *kursiv* stil, mina kommentarer med rak stil) från Trolle Larsens fascinerande bok:

212: *Man måste nu i efterklokhetens kalla ljus förvånas över att Rawlinson inte alls övervägde möjligheten att det skulle kunna vara de sena assyriska kungarna från Bibeln som uppträdde i texterna från Khorsabad, Kouyunjik och Nimrud, inte minst därför att det var tankar han tidigare hade haft. [...] det är svårt att befria sig från känslan att han helt enkelt inte ville finna dessa kungar med all den bibliska förvirring det med nödvändighet måste medföra. [...] det var speciellt förvirrande att den grekiska traditionen helt underlät att nämna just de kungar som man kände till från Bibeln.* – Direkt eller indirekt säger Trolle Larsen alltså följande om Rawlinson (och andra assyriologer som Botta och Layard): 1. Vid valet mellan Bibeln och den antike författaren Herodotos (484–425) hade greken alltid tolkningsföreträde. 2. Rawlinsons aversion mot Bibelns skildringar innebar att alla andra tolkningsmöjligheter var att föredra. 3. Till

sist tvingades Rawlinson, motvilligt, att följa Bibelns historieskildring (jfr Trolle Larsen, s. 254).

255, 271: (Om Rawlinson) *Han styr alltså fortfarande undan för de bibliska skären och det innebär naturligtvis att han fortfarande inte kan läsa namnen på de assyriska kungarna. Hade han kunnat det skulle han ha vetat att det var just desamma som förekom i Gamla testamentet. [...] Det är naturligtvis omöjligt att säga just vad det var som blockerade Rawlinson på denna punkt, men det är svårt att komma undan tanken att det fortfarande är beröringsångesten gentemot religionen som spelar in.* Ännu en gång konstaterar Trolle Larsen att assyriologerna, Rawlinson med flera, inte ville att de arkeologiska fynden skulle bekräfta Bibelns historiska uppgifter.

Till sist var Rawlinson tvungen att kapitulera. Bibeln hade rätt – återigen, något som varken Rawlinson eller hans krönikör Trolle Larsen egentligen ville erkänna:

353: *Den text Rawlinson läste på de stora fragmentariska tjurstatyerna lämnade inte rum för något tvivel om att det måste vara den assyriska kungen Sanherib som berättade om sina bedrifter, för det var uppenbarligen samma serie av händelser som det berättas om i Bibeln.*

Det stora intresse som knöts till just denne kung beror alltså på att Sanheribs text innehöll den assyriska versionen av en historia som fanns i detaljerad form i Gamla testamentet.³

5. Israels uttåg ur Egypten – en fråga om relativ och absolut kronologi

Vi ska nu ta upp ett problem, där modern forskning kan ge mycket intressanta perspektiv när den jämförs med Bibelns uppgifter: *När lämnade israeliterna Egypten, och i vad mån kan Bibelns skildring kan beläggas av oberoende källor?*

Här rör vi oss på mycket komplicerad mark, och för att lösa alla eller åtminstone de flesta problemen här skulle man behöva vara specialist inom flera områden, däribland GT:s historia och egyptologi, vilket jag inte är. Ett grundläggande problem är att de egyptiska faraolängderna fortfarande är oklara på vissa punkter, inte minst vad gäller exakt datering. Som kyrkohistoriker har jag då valt att nalkas problemet på ett ganska pragmatiskt sätt och utgå från två ganska basala frågor:

- vad säger Bibeln på faktablandat?
- i vad mån kan dessa fakta beläggas av dåtidens egyptiska källmaterial?

a. Kan vi förvänta oss att egyptierna själva dokumenterade uttåget ur Egypten?

Både Unger och Kitchen svarar ett klart nej (Unger s. 142,⁴ Kitchen, s. 246): I likhet med de flesta andra furstar i historien reste faraonerna inga minnesmärken över sina förluster, bara över sina segrar. Varför tror moderna forskare förresten att antika furstar skulle dokumentera sådant inför sin samtid – för att vi efteråt ska kunna bekräfta Bibelns skildringar? Brukar svenska politiker dokumentera sina fiaskon?

I själva verket är Bibeln unik genom att så utförligt beskriva de egna politiska och andliga ledarnas misstag och försyndelser (Abraham och Hagar, Jakobs trassliga familjeförhållanden, David och Batsaba, och så vidare). Detta är ett faktum som många exegeter anmärkningsvärt ofta förbiser och vilket redan i utgångsläget ger Bibeln en exceptionell trovärdighet.

b. Hur ser de etablerade kungalängderna ut för Egypten?

I *Nationalencyklopedin* (NE 5:298) ges en traditionell regentlängd beträffande de egyptiska faraonerna. NE placerar dem i ordningsföljd (relativ kronologi), dynasti för dynasti. För att identifiera faraonernas regeringstid behöver man slå upp dem individuellt, och dessa uppgifter har en varierande grad av osäkerhet. När forskarna inte ens kan avgöra de exakta relationerna mellan Thutmosis II, drottning Hatshepsut och Thutmosis III, är det farligt att komma med alltför exakta påståenden.⁵

c. Vilka uppgifter ger GT beträffande uttåget ur Egypten?

Till att börja med kan vi notera:

- Anmärkningsvärt nämns inga faraoner vid namn i 2 Mosebok, däremot namnges de båda israelitiska barnmorskorna som vägrade att lyda faraos utrotningsorder, Sifra och Pua (1:15). Detta namnbeslut utgör en mycket medveten pik – de rättrådiga kvinnor som räddar liv nämns vid namn, däremot inte de ogudaktiga faraonerna.
- Enligt 1 Kung 6:1 invigdes Jerusalems tempel 480 år efter uttåget ur Egypten. Denna tempelinvigning brukar ofta dateras till ca 966 f Kr (jfr textnot i Svenska Folkbibeln, SFB).
- Om detta senare datum, ca 966 f. Kr., stämmer, kan man tentativt datera uttåget till ca 1446. I så fall bör israeliterna ha kommit till Egypten ca 1876 f Kr (jfr 1 Mos 15:13, 2 Mos 12:40–41, Apg 7:6).

Alla bibelkonservativa exegeter är dock inte ense i sin datering av uttåget, *exodus*. Många bibelteologer uppfattar 480 år som en ”avrundad siffra”, enligt

principen 12 generationer (=12 x 40 år) och menar att uttåget egentligen bör ha ägt rum senare, på 1200-talet f. Kr. Bland annat bygger man på den geografiska uppgiften i 2 Mos 1:11 och kopplar därför uttåget till den store Ramses-kungen, Ramses II, som regerade på 1200-talet. Samtidigt kan man konstatera att uppgiften i 2 Mos är *geografisk*, inte *kronologisk*. Kanske hade staden inget med denne kung att göra, eller kanske bytte staden så småningom namn till Ramses (den nämns ju redan i 1 Mos 47:11).⁶ Det är inte ovanligt i Bibeln att vi hittar den typen av referenser, där ett Ortsnamn förekommer med en senare benämning (1 Mos 14:14; jfr Unger, s. 149).

d. Relevanta uppgifter från Mose liv

Låt oss nu gå över till Mose liv. Där kan vi bland annat notera följande:

- *Mose* fick sitt namn av sin egyptiska styvmor (2 Mos 2:10), inte av sina biologiska föräldrar.
- Mose styvmor var en anmärkningsvärd kvinna: Som egyptisk prinsessa vågade hon trotsa faraos utrotningsbeslut. Det vore ungefär som om Hitler skulle haft en syster som valt att adoptera en omskuren judisk gosse...
- Enligt 2 Mos (2:11) var Mose ”vuxen” när han slog ihjäl den egyptiske mannen; enligt Stefanus var han 40 år när detta hände (Apg 7:23). Därefter var Mose i landsflykt under lång tid; enligt Stefanus pågick landsflykten i 40 år. Det innebär att Mose var ca 80 år vid uttåget, exodus (Apg 7:30). Detta stämmer med uppgiften i 2 Mos 7:7, att Mose var 80 år vid uttåget och Aron 83. (Med tanke på Miriams agerande när Mose låg i vassen bör hon ha varit ytterligare några år äldre än Aron, kanske 10 år äldre än Mose.)
- När Mose återvände efter sin landsflykt försäkrade Gud honom: Alla de män som hade velat döda honom var själva döda (2 Mos 4:19), vilket borde inberäkna farao. Vid uttåget bör alltså den farao som regerade tidigare (2 Mos 2:15) nyligen ha dött.
- Den farao som regerade vid Israels uttåg förlorade sin äldste son under själva påsknatten (2 Mos 12:29). Hans äldste son kan alltså inte ha efterträtt honom som farao.

e. Finns det några odiskutabla fakta i den egyptiska historien där den bibliska historien passar in, utan att man tvingas till några långsökta tolkningar?

Det finns faktiskt en tidpunkt där den bibliska skildringen på ett förbluffande sätt verkar konvergera med allmänt erkända fakta i egyptisk historia.

Marmorstaty av Thutmosis III.
Foto: Keith Schengili-Roberts

- Namnet *-mose* i faraoniska sammanhang förekommer framför allt i en enda epok, under den 18:e dynastin.
- I den egyptiska regentlängden finns det en anmärkningsvärd drottning / kvinnlig farao (på bild faktiskt framställd med faraonernas traditionella lösskägg!), nämligen Hatschepsut. Hon ”var dotter till Thutmosis I, gemål till Thutmosis II, svärmor och styvmor till Thutmosis III” (NE 8:433). När hennes styvson / svärson Thutmosis III till sist kunde gripa makten efter henne försökte han utradera hennes minne. – Att en sådan kvinna skulle kunna och våga ta en israelitisk gosse som fosterson är ingen långsökt gissning...
- Normalt sett efterträddes en farao av sin äldste son. Dock har *Thutmosis IV* (son till Amenhotep II, sonson till Thutmosis III) i en inskription på en *stèle* (stenpelare), som påträffats nära sfinxen vid Cheops-pyramiden, påpekat att han i en dröm fick veta att han, som inte var äldste sonen, skulle bli farao. Detta påstående påminner om 2 Mos 12:29...
 - Just vad gäller denna tid finns det en rad identifierings- och dateringsproblem att lösa (se not 5, ovan), och som vi redan sett är många forskare inte särskilt intresserade av att komma fram till lösningar som bekräftar den bibliska kronologin. Det finns dock intressanta resonemang som går ut på att Thutmosis III skulle vara den farao som Mose flydde ifrån och att Amenhotep II i så fall är uttågets farao. Denne efterträddes av Thutmosis IV (som inte var äldste sonen!). Bland annat har Unger och Merrill tänkt i dessa banor.⁷

Nebukadnessar II, kung av det nybabyloniska eller kaldéiska riket 604–562 f.Kr. Texten lyder: ”Nebukadnessar, Babels konung, jag”.

Man kan också notera, att två av de faraoner som vi idag känner till extra väl, verkar ha levt kort efter uttåg. Det handlar om *Amenhotep IV*, som bytte namn till *Echnaton* och införde en monoteistisk solkult. Man kan därför fråga sig om hans religiösa revolution möjligen kom som en pendang till Israels monoteism, som uppenbarligen varit mycket framgångsrik.

Hans unge efterträdare, *Tutanchaton*, bröt ganska omgående med föregångarens religiösa linje och återvände till Egyptens traditionella polyteism. I samband med detta bytte han namn till *Tutanchamon*. Det var hans gravkammare som påträffades 1922 under stor uppmärksamhet.

6. Den historiskt mest omstridda bibelboken – Daniels bok

Den bibelbok som mer än de flesta ifrågasatts på det historiska planet är Daniels bok. Angreppen började redan i antiken, då nyplatonikern Porphyri-

os (200-talet e. Kr.), förnekade att boken kunde vara skriven av statsmannen Daniel, alltså på 500-talet f. Kr. Porphyrios hävdade i stället att den var skriven under mackabéertiden (alltså ca 165 f.Kr.). Han menade att vissa av Daniels ”profetior” var alldeles för träffsäkra och därmed inga äkta profetior utan tillkomna i efterskott (*vaticinia ex eventu*); bland annat syftade han på de detaljerade uppgifterna i Dan 11.

Denna uppfattning fick stort genomslag hos liberala GT-exegeter på 1800-talet och är fortfarande mycket populär. GT-exegeten R. K. Harrison har på punkt efter punkt bemött denna sendatering. I sin bok *Introduction to the Old Testament* hävdar han bland annat:⁸

- Det finns inget historiskt dokument någonstans som skildrar det utgående babyloniska väldet och den tidigpersiska erövringen med samma precision som Daniels bok.
- Daniel innehåller en rad exceptionella detaljuppgifter, t.ex. att kung Nebukadnessar personligen lät bygga upp sin tids Babylon och att det vid den persiska erövringen var kronprins Belsassar som styrde riket, inte hans far (som vi nu vet var kung Nabonidus).
- Daniel skildrar med stor precision olika skillnader mellan de båda väldena, till exempel att Nebukadnessar styrde riket efter egen vilja, medan Darius medern var hjälplös när lagarna väl var stiftade.
- Daniel nämner som en självklarhet olika avrättningsmetoder: babylonierna avrättade genom att kasta människor i en brinnande ugn, medan perserna avrättade människor med hjälp av vilda djur (lejongropen) eftersom elden var helig för dem.

Den liberala synen på Daniels bok möter alltså ett stort problem, om Daniels bok skulle vara tillkommen ca 165 f. Kr. Hur skulle boken i så fall kunna ha en sådan exceptionell precision i sina detaljuppgifter rörande dessa två olika välden på 500-talet, varav flera uppgifter inte varit kända innan den moderna arkeologin fått fram dem? Denna tenderar liberala exegeter att undvika.

7. Lite specialstudier i jultider: Den första skattskrivningen

Så här i jultider brukar ett påstående poppa upp i våra medier, att det mesta som rör skattskrivningen vid Jesu födelse skulle vara mer eller mindre ett påhitt. Hur är det med den saken? För den som vill fördjupa sig i dessa frågor finns det lyckligtvis intressanta texter att konsultera.

Prosten Anders Brogren har rätt ut frågorna kring Bibelns uppgifter om skattskrivningar och Jesu födelse i en nätartikel (<http://brogren.nu/skattskrivningen.htm>): ”Mysteriet med den försvunna skatt-

skrivningen och andra mysterier” analyserar vad som är sant och vad som är *fake news*. Vissa osanningar går att härleda ända tillbaka till 1835. Brogrens kritiska analys är lång, intressant och vindlande!

Nyligen har ett finländskt förlag gett ut en bok med ett liknande tema. Det är Kristian Nymans roman *Erik. En roman om julevangeliet*, SLEF-Media 2018. Boken handlar om en doktorand i teologi i Åbo, Finland, som är fullt och fast övertygad om att kristendomen vilar på en rad myter. Men när han ska bevisa detta, stöter han på problem: den ena ”myten” efter den andra visar sig vara sann, medan universitetens ”sanningar” ofta handlar om *fake history*.

8. Lukas och F. F. Bruce – återigen

Låt oss nu återvända till där vi började, med F. F. Bruces omdömen om Lukas. Han lyfter fram dennes skicklighet med att ange korrekta titlar på romerska ämbetsmän – kansler, asiarker, landshövding, vårdare av Artemistemplet, pretorer, liktorer, politarker – och så vidare (Bruce 92 ff). En ytterligare komplikation är att titlarna ofta skiftade med tiden. Bruces skildring är en ren njutning att läsa. Ett exempel, som inte bara avslöjar Lukas egen precision vad gäller historiska detaljer utan även Bruces egen beläsenhet, gäller Apg 19:38. Bakom en svävande formulering, som indirekt ger en datering av Paulus Efesus-besök, verkar ett mord dölja sig!

Det fanns bara en landshövding åt gången, men ändå säger kanslern i Efesus till den upprörda massan av medborgare: ”... då finns ju... landshövdingar...” Vi kunde kanske säga, att det här är frågan om generaliserande pluralis, men skulle det inte ha varit enklare

att säga: ”Då finns ju en landshövding”? Undersöker man de kronologiska data, finner man emellertid, att bara ett par månader före upploppet i Efesus teater hade landshövdingen över Asien, Junius Silanus, blivit mördad av Agrippinas utsända hejdukar – hon var moder till Nero, som just hade blivit kejsare (år 54). En efterträdare till Silanus hade ännu inte anlänt [---. Det] är också frestande att uppfatta orden som gällande Helius och Celer, Silanus mördare, för de skötte nu kejsarens ärenden i Asien och kan mycket väl ha tagit hand om landshövdingens plikter under tiden mellan Silanus död och hans efterträdares ankomst. (Bruce, s. 93 f)

Här tvingas vi lämna F. F. Bruces eleganta analys,⁹ men efter detta är det ett ännu större nöje att återvända till julevangeliet, både i Matteus version och (som här) hos Lukas...

Och det hände vid den tiden att från kejsar Augustus utgick ett påbud att hela världen skulle skattskrivnas. Detta var den första skattskrivningen, och den hölls när Kvirinius var landshövding över Syrien. Alla gav sig då i väg för att skattskrivna sig, var och en till sin stad. Så for också Josef från staden Nasaret i Galileen upp till Judeen, till Davids stad som heter Betlehem, eftersom han var av Davids hus och släkt. Han for dit för att skattskrivna sig tillsammans med Maria, sin trolovade, som var havande. När de befann sig där var tiden inne då hon skulle föda. Och hon födde sin förstfödde son och lindade honom och lade honom i en krubba, eftersom de inte fick plats i härbärget. (Luk 2:1–7)

Rune Imberg

1. Kenneth Kitchen, *On the Reliability of the Old Testament*, Eerdmans 2003/2004.
2. För en intressant framställning om dateringar och kungalängder i gångna tider, se Stig-Olof Fernström, ”Kronologins betydelse för en rätt förståelse av Bibeln”, i: *Kristet perspektiv* 2/2019, s. 7–11.
3. I baksidestexten på *Sjunkna palats* står det: ”Hur okunniga arkeologins pionjärer än var när det gällde arkeologiska metoder, så var det dessa fåtaliga men modiga äventyrarens upptäckter som undergrävde den ålderdomliga bibeltrogna historieförståelsen och banade väg för den förståelse av världshistorien som vi har idag.” Har förlagsredaktören läst igenom boken? Trolle Larsen bekräftar ju snarare Bibelns uppgifter!
4. Merrill F. Unger, *Archaeology and the Old Testament*, Zondervan 1975 (17. pr.).
5. *Nationalencyklopedin* (NE 18:242) skriver om Thutmosis II: ”... egyptisk kung av den 18:e dynastin (regentperiod oklar), son till

- Thutmosis I och far eller bror till Thutmosis III samt halvbror och make till Hatshepsut som efterträdde honom”. Enligt egyptisk praxis var han gift med sin (halv)syster.
6. Jfr Eugene H. Merrill, *An Historical Survey of the Old Testament*, 2. ed., Baker Book House 1994, s. 100 ff.
7. Unger, s. 140–152, Merrill, s. 100–109. På s. 106 behandlar Merrill Thutmosis IV:s dröm på den berömda *stelen*. Kitchen daterar uttåget, i likhet med många andra, till 1200-talet f.Kr., s. 307–310. Däremot gör han ingen detaljerad koppling till någon särskild farao förutom Ramses II.
8. R K Harrison, *Introduction to the Old Testament*, IVP 1969/91, s. 1110 ff; särskilt s. 1120 f.
9. Ännu fler exempel på Bibelns historiska trovärdighet återfinns i min artikel ”Är Bibeln historiskt tillförlitlig?”, *Till Liv*, april 1997, s. 27–29.